

Nyelvhasználói igények – szolgáltatói szemléletű szótárak

Szabó Tamás Péter

1. Bevezető

Jelen dolgozat – az elméleti bevezetőt követően – néhány francia és angol nyelven írt, illetve ezen nyelvekre vonatkozó, ezeket taglaló szótár és nyelvtan példájából kiindulva javasol megoldásokat olyan segédletek készítésére, amelyek hatékonyan segíthetik a funkcionális-szituatív kettősnyelvűség elérését. Ezek a kiadványok nagy segítséget nyújthat(ná)nak az anyanyelv-pedagógia és a nyelvi ismeretterjesztő, nyelvművelő tevékenység mindennapjaiban. A dolgozat kiindulópontja, hogy ezeket a segédeszközöket elsősorban a felhasználó igényeit szem előtt tartva kell tervezni, figyelembe véve, hogy az önkéntes nyelvi igazodás támogatása és nem a felhasználó átnevelése a cél. A külföldi példák elemzését egy tervezett kiadvány próbaszócikke zárja.

2. A beszélő igazodási szándéka

Az egyén szocializációja során – folyamatos konfrontációk eredményeként – megtanulja különválasztani a formálisan szervezett csoportok (pl. iskolai osztály) és az informálisan szerveződő közösségek (pl. baráti kör) tagsági feltételeit (bővebben l. Allport 1954/1999; Mérei 19882: 5–34; Somlai 1997: 55–70, 111–147). Felismeri, hogy alapvető érdeke, hogy mindig pozitív képet sugározzon magáról. Ennek megfelelően – többé-kevésbé tudatosan – viselkedését folyamatosan az aktuális helyzethez igazítja. Amikor valaki megszólal vagy írásban fogalmaz, az általa választott regiszter használatával szimbolikusan azonosul egy, esetleg néhány referenciacsoporttal. Egyes szituációkban ez az azonosulás(i szándék) tudatos lehet, és nagyobb nyelvi kontrollal járhat. A nyelvi kontroll megfelelő működése és kielégítő regisztertudás esetén adekvát

produkció keletkezik, ha azonban nem elég feszes a kontroll vagy nem elég jó a regisztertudás, a beszélő igyekezete nem hoz sikert, sőt önmagát éppen abból a csoportból zárhatja ki, amelynek tagja kíván lenni, vagy amelynek – saját tudása szerint – tagja. (Ez utóbbi esetre adnak példát azok a nyelvjárási beszélők, akik hosszabb nagyvárosi tartózkodás után szülőhelyük nyelvjárási közegében szemrehányásokat kapnak vernakulárisuk hallható erodálódása miatt.)

A **hozzáadó szemléletű anyanyelvi nevelés** (vö. Kontra 2003) és a nyelvművelés deklarált célja az, hogy a beszélő elérje a **funkcionális-szituatív kettősnyelvűség** állapotát (Kiss 2006: 546; vö. communicative flexibility [Gumperz–Cook–Gumperz 1982: 14]). E tevékenységek sikerességét alapvetően meghatározza, hogy milyen segédeszközök állnak rendelkezésre, ugyanakkor maguk a beszélők is könnyen kezelhető és korrekt tájékoztatást nyújtó referenciaműveket igényelnek.¹ Kíváncsú, hogy a felhasználó számára világos legyen, melyek **a nyelv konstitutív szabályai** – ezek megsértése agrammatikus mondatokat eredményez –, és melyek azok **a restriktív** (más néven regulatív) **szabályok**, amelyek megsértésével a beszélő „csupán” a sztenderd regiszter (illem)szabályai ellen vét (vö. Fabó 1984; Somlai 1997). A felhasználónak meg kell tudnia azt is – különösen az eltérő mértékben stigmatizált változatok esetében –, hogy egyes nyelvi elemek használatával – a sztenderd regiszter szabályainak megsértése esetén – milyen regisztert választ.

¹ Ebben a témakörben két műhelytalálkozót is szervezett az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nyelvművelő és Nyelvi Tanácsadó Osztálya és a dunaszerdahelyi Gramma Nyelvi Iroda. A *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről* című kötet ezek anyagát tartalmazza. A dolgozat szempontjából a kötet következő tanulmányai emelendők ki (szerzői betűrendben): Domonkosi (2007); Eőry (2007); Ittész (2007).

3. A nyelvművelés, nyelvi tanácsadás alapvető céljai

A nyelvművelés, nyelvi tanácsadás **szolgáltatás**, amelyet szakemberek nyújtanak annak érdekében, hogy a beszélő formális szituációkban hitelesen tudja azt sugározni kommunikációs partnereinek, hogy magas presztízsű csoport tagja. Ezt természetesen nem mindig könnyű elérni, hiszen a sztenderd regiszter nem teljesen homogén, és folyamatosan változik, éppen annak köszönhetően, hogy a magas formális presztízsű referenciacsoportokat is különféle hatások érik.

A nyelvhasználati szabályok jellegének világos tükröztetése érdekében a legnagyobb figyelmet a konstitutív és a restriktív szabályok közötti különbségek világos érzékeltetésére, a nyelvhelyességi szabályok restriktív volta-nak világossá tételére kell fordítani. Korábbi saját vizsgálatok is rámutattak arra, hogy ez a különbségtétel nem jelenik meg kellőképpen a közép- és felsőoktatás vizsgált színtereiben (vö. Szabó 2007a; 2007b; 2008a; 2008b). Az olvasónak nem szabad azzal a képpel találkoznia, hogy nem tud jól az anyanyelvén, mert ez a kép – a patológiás esetek kivételével – szükségszerűen nem lehet valós. A nyelvművelő feladata nem a szolgáltatását igénybe vevő beszédének megváltoztatása, hanem annak lehetővé tétele, hogy a tanácsot kérő személy – akinek szándékában áll a nyelvi igazodás – képes legyen formális szituációkban adekvát megnyilatkozásokat tenni. A fent leírtaknak megfelelően a sztenderd regiszter jellegzetességeinek, használati szabályainak ismertetése mellett nem lehet célja a nyelvművelésnek, hogy a beszélő által birtokolt többi regiszter bármelyikét bármilyen mértékben is leépítse, illetve hogy – ad absurdum – személyiségére vagy intellektuális képességeire bármilyen megjegyzést is tegyen.

4. Regiszterek és minősítések

A dolgozat megírásának alapját magyar, angol és francia szótárak és nyelvi tanácsadó kiadványok, valamint egy nyelvtan elemzése képezte. A magyar

művek kiválasztásakor az elsődleges cél az volt, hogy elterjedt – friss vagy frissen átdolgozott, könnyen hozzáférhető – művek kerüljenek elemzésre. A külföldi szótárirodalomból vett példák esetében a magyar könyvesboltok kínálatában (is) megtalálható művekre koncentrált az elemzés. A következőkben az alábbi rövidítésekkel azonosítja a dolgozat a megvizsgált műveket:

(1) magyar művek:

Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Budapest: Corvina.

NymKsz.² = *Nyelvművelő kéziszótár*. Szerk. Grétsy László –Kemény Gábor. Budapest: Tinta, 2005.²

(2) francia művek:

Conjug. = *Bescherelle. Conjugaison pour tous*. Éd. Arrivé, M. Paris: Hatier, 1997.

Gramm. = *Bescherelle. La Grammaire pour tous*. Paris: Hatier, 1997.

Ortogr. = *Bescherelle. Orthographe pour tous*. Paris: Hatier, 1997.

Pratique = *Bescherelle. Pratique. La langue française. Le français au quotidien*. Éd. Martin, A.-M. Paris: Hatier, 2003.

PRObert. = *Le Nouveau Petit Robert*. Éd. Rey-Debore, J., A. Rey. Paris: Dictionnaires Le Robert, 2000.

RobertCLE. = *Dictionnaire du français*. Éd. Rey-Debore, J. Paris: Dictionnaires Le Robert–CLE International, 1999.

(3) angol művek:

LDOCE.⁴ = *Longman Dictionary of Contemporary English*. Ed. Summers, D. et al. Harlow: Pearson Education, 2005.

LLA.² = *Longman Language Activator*. Ed. Summers, Della et al. Harlow: Pearson Education, 2002.

SGSWE = Biber, D.–S. Conrad–G. Leech: *Longman Student Grammar of Spoken and Written English*. Harlow: Pearson Education, 2002.

Az elemzések minden esetben az adott kiadvány előszavának részletes vizsgálata és szűrőpróbaszerűen kiválasztott szócikkek áttekintése alapján készültek. Az előszóból a célcsoportra, a szerkesztői attitűdre, a feldolgozott anyagra és a feldolgozás módszerére vonatkozó elemekre, a minősítési rend-

² A vizsgálat elvégzésekor, 2006 októberében még nem állt rendelkezésre a NyhSz. (*Magyar nyelvhasználati szótár*. Szerk. Balázs Géza – Zimányi Árpád. Budapest: Pauz-Westermann, 2007). E mű természetesen bevonandó a későbbi összehasonlításba.

szerrel kapcsolatban pedig a regionális, stiláris és regiszterminősítésekre koncentrált az elemzés. Szócikkek esetében az volt a legfontosabb szempont, hogy az adott kiadvány mennyiben valósítja meg készítőinek deklarált elveit, illetve mennyiben támogatja az önálló tájékozódást és ítéletalkotást.

A NymKsz. első és második kiadása, valamint Balázs (2001) megoldásait részletesen elemezte egy korábbi dolgozat (Szabó 2008a), mely megállapította, hogy Balázs lexikona az előszavában és a vele egy évben megjelent, azonos szerzőségű *Magyar nyelvstratégia* című műben leírt, jobbára az újabb szociolingvisztikai kutatásokat tükröző elveket nem viszi következetesen végig. Reprezentatív szócikkeinek elemzése kimutatta, hogy minősítési rendszere nem egységes, a minősítések és a szócikkek nyelvhasználati metaforikusságuk és szubjektív értékítéletet tükröző voltuk miatt sem használhatók hatékonyan az objektív nyelvi ismeretterjesztésben. A másik megvizsgált magyar mű, a NymKsz.² szócikkeinek is egyik legnagyobb problémája a szövegezés metaforikussága és személyessége. A metaforahasználat sokszor az idegen nyelvek elleni fellépésre buzdít, valamint túlzott teret enged a szócikkírók egyéni, publicisztikába illő vélekedésének, értékítéleteinek. Mindkét műre igaz Tolcsvai Nagy Gábornak (1991) az az – eredetileg a NyKk. minősítési rendszerével kapcsolatban megfogalmazott – megállapítása, amely szerint a minősítések nem a normához való viszonyt jelzik, hanem egymástól nem egyértelműen elkülönített jelentésű szinonimákkal élnek. Néhány példa: *táji, regionális, nyelvjárási, népies, népnyelvi; mindennapi köznyelv, mindennapi nyelvhasználat, mai nyelv, élő nyelv* a nyelvi szint leírásának köréből, *suta, síma, ízes, színtelen; magyaros, természetes* a nehezen értelmezhető, személyes véleményt tükröző minősítések közül. Mindkét műben zavaróak a többes szám első személyben fogalmazott, a szócikkíró nyelvművelők tekintélyi pozícióját tükröző kijelentések.

Az alábbiakban arra koncentrálok a dolgozat, hogyan lehet kevés elemből álló, mégis hatékonyan működő minősítési rendszert kialakítani. Ezt a felada-

tot a vizsgálatba bevont idegen nyelvű művek némelyikének megoldásait elemezve érdemes elkezdni.³

4.1. Francia művek

4.1.1. Le Nouveau Petit Robert (PRobert.)

A *Le Nouveau Petit Robert* 2000-es kiadása az 1967-es első kiadás hagyományait folytatja. Ennek az értelmező szótárnak a címszóanyaga és a szócikkekben idézett példák szövege túlnyomórészt egy nagy és változatos elektronikus korpuszból származik (sajnos, a korpusz számszerű jellemzőit az előszó nem ismerteti, arra viszont utal, hogy kivételképpen előfordulnak mesterséges, szócikkírók által alkotott nyelvi példák is).

Az előszó hangsúlyozza, hogy a szótár története során mindig jól tükrözte a szinkrón nyelvállapotot, ugyanakkor a helyes nyelvhasználat (*bon usage*) is megismerhető belőle. Alapvető célja a deskriptív nyelvelírás, szociolingvisztikai alapon (PRobert: X). Az egyes írás- és ejtésváltozatokkal kapcsolatban a szótár a változatok jelölésére is törekszik, de – a címszóba felvett alak megválasztásával, illetve használati megjegyzésekkel – megállapít preferált változatot.

A szerzők megfogalmazzák egyes nyelvi változásokkal kapcsolatos félelmeiket – leginkább az amerikanizmusokat, anglicizmusokat jelölik meg veszélyként –, ezek a félelmek azonban nem ösztönzik őket purista, szigorú műírására: „Réfusant l'autocensure d'une norme rigoureuse – il incombe au Dictionnaire de l'Académie française de remplir ce rôle – le Nouveau Petit Robert se devait de noter pour son lecteur les **valeurs sociales** d'emploi des

³ Az idézetek szövegében a félkövér kiemelések – ha az ellenkezőjét nem jelölöm – tőlem származnak. Az idegen nyelvű szövegrészeket minden esetben saját fordításban közlöm. – Sz. T. P.

mots et des sens”⁴ (PRobert.: XIII – kiemelés az eredetiben). Ennek megfelelően megkülönböztetik a regiszterjellemzést (pl. *littéraire* ‘választékos, irodalmi’; *familier* ‘bizalmas’) és a beszélők szociális státuszának jelzését (pl. *populaire* ‘kevésbé iskolázottak nyelvhasználata’⁵), emellett külön jelölnek pragmatikai információkat (pl. *vulgaire* ‘durva’; *péjoratif* ‘pejoratív’) és szaknyelvi kifejezéseket (pl. *administration* ‘csak az írott hivatalos nyelvben’⁶). A szerzők arra is törekednek, hogy a frankofón nyelvhasználat regionális jellegzetességeit (a kanadai, belgiumi, afrikai stb. változatokat) is tükrözzék. A minősítési rendszer kidolgozásakor nemcsak a használati színterek változottságát, hanem a norma változását, a beszélők attitűdjét is figyelembe vették. Ez utóbbi fontos nyelvhasználati támpont lehet a szótárforgató számára. A minősítési rendszer ismertetésekor, a rövidítések feloldásakor (a XXIII–XXIX. lapokon) a minősítéseket magyarázzák. Ezáltal számos terminológiai félreértés elkerülhetővé válik. Példák:

anglicisme ‘anglicizmus’ = „mot anglais [...], employé en français et critiqué comme emprunt abusif ou inutile (les mots anglais employés depuis longtemps et normalement en français ne sont pas précédés de cette marque)”⁷

abusivement ‘helytelenül’ = „emploi très critiquable, parfois faux sens ou solécisme”⁸

⁴ ‘A Le Nouveau Petit Robert visszautasítja egy túlságosan szigorú nyelvi norma öncenzúráját – e szerep betöltése az akadémiai szótárra hárul –, és feladatának azt tekinti, hogy olvasson a szavak és a jelentések használatának társadalmi értékéről tájékoztassa.’

⁵ „Emplois qui dénotent une scolarisation insuffisante dans certains milieux sociaux défavorisés” (‘bizonyos kedvezőtlen társadalmi körülmények közötti, hiányos iskolázottságot jelző használatok’)

⁶ „Dans la langue écrite de l’administration seulement” (‘csak a hivatali ügyintézés írott nyelvén’)

⁷ ‘Olyan angol szó, amelynek a franciában való használatát kárhoztatni szokták túlzott vagy felesleges volta miatt (a régóta, megszokottan használt angol szavakat nem előzi meg e jelölés).’

⁸ ‘Erősen bírálható használat, néha hibás jelentés vagy mondattani szabálytalanság.’

argot 'argó, zsargon' = „mot d'argot, emploi argotique limité à un milieu particulier, surtout professionnel (*arg. scol.* = argot scolaire), mais inconnu du grand public; *arg. fam.*: mot d'argot passé dans le langage familier; argotique. Ne pas confondre avec *fam.* [= familier] et *pop.* [= populaire]”⁹

familier 'bizalmas' = „usage parlé et même écrit de la langue quotidienne: conversation, etc., mais ne s'emploierait pas dans les circonstances solennelles; concerne la situation de discours et non l'appartenance sociale, à la différence de *pop.* [= populaire]”¹⁰

populaire 'népi' = „qualifie un mot ou un sens courant dans la langue parlée des milieux populaires (souvent argot ancien répandu), qui ne s'emploierait pas dans un milieu social élevé. (À distinguer de *fam.* [= familier], qui concerne une situation de communication)”¹¹

A PRobert. szócikkeit olvasva a terjedelmes előszó és a minősítési rendszert magyarázó szövegek segítségével adekvát képet kapunk a mai francia nyelv változatainak (a szinonimasorok egyes tagjainak, az írás- és ejtésváltozatoknak) szociokulturális beágyazottságáról. A mű alkotói összetett, differenciált norma fogalommal közelítették meg témájukat. A minősítési rendszer rendkívül tagolt: ez onnan ered, hogy a szótárírók sok szempontú megközelítést alkalmaztak, és igyekeztek elkerülni, hogy az olvasók gondolkodásában ezek a szempontok összemosódjanak (l. az *argot* – *familier* – *populaire* sort). Ép-

⁹ 'Argó. Csoportnyelvi használat, amely egy bizonyos, főképpen szakmai környezetre (pl. *arg. scol.*: iskolai zsargonra) korlátozódik, de a nagyközönség előtt ismeretlen; *arg. fam.*: bizalmas, argó szó. Nem ugyanaz, mint a *bizalmas* és a *népi*.'

¹⁰ 'A mindennapi nyelv beszélt és írott használata: társalgás stb. használt, de ünnepélyes helyzetekben nem alkalmazott [szó; a minősítés] a beszédhelyzetet és nem a társadalmi hovatartozást jelöli, eltérően a *népi* minősítéstől.'

¹¹ 'Olyan szót vagy jelentést minősít, amely népi rétegekben [értsd: a kevésbé iskolázottak körében – Sz. T. P.] használatos (korábban argóként elterjedve), de nem használatos iskolázott társadalmi környezetben. (Nem tévesztendő össze a *bizalmas* minősítéssel, amely a beszédhelyzetet veszi figyelembe).'

pen ez a rendkívüli tagoltság nehezíti meg néha a rendszer átlátását, használatát.

4.1.2. Robert–CLE Dictionnaire du français (RobertCLE.)

Ez a 22 ezer címszavas értelmező szótár 1996 és 1998 között készült nyelvtanulóknak. Nem egy korábbi Robert-szótár átdolgozásáról van szó: teljesen új mű. A nyelvtanulók kedvéért igen sok példamondatot közöl, különösen az igéknél, hogy minél több ragozott alak megfigyelhető legyen. A nyelvi példákat a szócikkírók alkották.

A regisztereket rendkívül egyszerű minősítési rendszeren belül mutatja be a mű: *familier* 'bizalmas', *très familier* 'durva'¹², *recherché* 'választékos' és – némiképp meglepően, bár érthetően – *enfantin* 'dajkanyelv'¹³ (RobertCLE: XII–XIII). A kiadvány pragmatikai információkat is tartalmaz: a *formule de politesse* 'udvariassági formula' minősítés különösen írott szövegek paneleire utal. Felhívja a figyelmet a regionális változatokra is (*régional*). A szócikkek végén – ha szükséges – bekeretezett nyelvtani összefoglaló olvasható (pl. a többes szám szabályos és szabálytalan alakjairól). A szinonimasorokkal kapcsolatban egyes összefüggéseket folyó szövegben is kifejt, pl. a *voiture* 'kocsi' szócikkben: „1. Au sens de »automobile«, *voiture* est le mot le plus courant. 2. Au sens 3 [= 'véhicule de chemin de fer réservé aux voyageurs (opposé à *wagon*)'], on emploie aussi très souvent le mot *wagon*, qui est pourtant réservé en principe aux voitures de chemin de fer transportant des marchandises”¹⁴ (RobertCLE: 1089). A magyarázatokat az olvasók igényei

¹² A feloldás miatt alkalmazható ez a megfeleltetés: „mots familiers dont la signification peut être choquante ou agressive (injures, mots de la sexualité)” ('bizalmas szavak, amelyek jelentése bántó, támadó lehet [szitokszók, a nemiség szavai]').

¹³ „langage des jeunes enfants que les parents emploient en leur parlant” ('kisgyermekhez beszélő szülők által használt nyelv')

¹⁴ „1. 'Személygépkocsi' jelentésben a *voiture* szó gyakoribb az *automobile*-nál. 2. A 3. jelentésben [= 'személyszállító vasúti kocsi (a *wagon* ellentéte)'] a *wagon* szót is nagyon

indokolják: „cet ouvrage s’adresse surtout à un public non francophone dont les besoins sont spécifiques. Ce public sait beaucoup de choses sur le monde (connaissance et culture), maîtrise moins bien l’oral que l’écrit (à la différence des francophones) et **ne possède pas les automatismes hérités** de la langue maternelle”¹⁵ (RobertCLE: XI).

A kiadvány csupán a leggyakoribb szavakat tartalmazza, amelyekre egy nyelvtanulónak szüksége van, ezeket azonban kontextusba ágyazza, használatukat illusztrálja, a gyakorisági, stiláris stb. jellemzőket magyarázza. A kiadvány előnye, hogy – szemben a fenti művel – minősítési rendszere nincs túltagolva és könnyen használható.

4.2. Angol munkák

4.2.1. Korpuszalapú nyelvtanítás: Longman Student Grammar of Spoken and Written English (SGSWE.)

A vizsgálatnak a SGSWE.-re vonatkozó megállapításait Szabó (2008a) fejti ki részletesen. E dolgozat elsősorban az elemzett regiszterek megválasztására koncentrál, tehát arra a kihívásra, amit az jelent, hogy egy több millió szövegszavas szövegadatbázisból hogyan lehet a legcélszerűbb, egymással legjobban összevethető szövegtípusokat kialakítani. A SGSWE. készítői a következőképpen osztották regiszterekre több mint negyvenmillió szövegszavas korpuszukat (SGSWE.: 4):

gyakran használják, habár a *wagon* szó elvben az ‘áruszállító vasúti kocsi’ jelentésre van fenntartva.”

¹⁵ ‘Ez a mű elsősorban nem frankofón közönséget céloz meg, melynek igényei speciálisak. Ez a közönség sokat tud a világról (ismeretek, műveltség), kevésbé jó a szóbeli, mint az írásbeli önkifejezésben (a frankofón beszélőkkel ellentétben), és nem rendelkezik az anyanyelv örökölt automatizmusaival.’

1. táblázat¹⁶ : A SGSWE. Szövegtípusai

	Conversation 'beszélt nyelv'	Fiction 'szépirodalom'	News 'sajtó'	Academic 'értekező próza'
Kommunikációs csatorna	beszélt	írott	írott	írott
Interaktivitás és valós idejű produkció	igen	fiktív párbeszédre korlátozódik	nem	nem
Kommunikációs partnerrel megosztott szituáció?	igen	nem	nem	nem
Fő kommunikációs cél/tartalom	személyes kommunikáció	kedvtelésből történő olvasás	információ/értékelés	érvelés/magyarázat
Hallgatóság	személyes	nagyközönség	nagyközönség	szakmai közönség

A szerzők tisztában vannak azzal, hogy a nyelvhasználat társadalomba ágyazottsága ennél jóval részletesebb felbontásban is vizsgálható. E (viszonylag durva) kategorizációt azzal indokolják, hogy így lehet elegendő mennyiségű adatot kapni és igazán releváns eltéréseket megvilágítani. Ugyanezzel indokolják azt a választást is, hogy elsősorban az amerikai és a brit angolt hasonlítják össze. Emellett más regionális változatokból (ausztrál, kanadai, karibi, ír, nyugat-afrikai) is hoznak példákat.

Bár célja nem az ítéletalkotás, a szótár folyamatosan reflektál egyes változatoknak a sztenderdhez való viszonyára: „Rather than a prescriptive grammar, the SGSWE is a descriptive grammar. We focus on describing the actual patterns of use and the possible reasons for those patterns. However, we refer from time to time to some cases of disputed usage. Although these may not be so important from the viewpoint of communication, they often play a significant role in people's judgements of what is 'good grammar'.

¹⁶ E táblázat szövegét az egyszerűség kedvéért csak fordításban közlöm – Sz. T. P.

These judgements, in turn, may have an influence on actual patterns of use”¹⁷ (SGSWE.: 7).

A nyelvtanhoz gyakorlókönyv (Biber et al. 2002) is tartozik. Ennek feladatai nemcsak a hagyományos kiegészítendő vagy feleletválasztós kérdésekből adnak bő választékot, hanem fejlesztik a hallgató regiszterismereteit is. Egy-egy mondatot, szövegrészletet szituációkhoz, szereplőkhöz kell kötnie, így nyelvtudása – a hagyományos, csak a sztenderdet tanító szemlélet által előidézett steril, egyregiszteres helyett – az angol nyelv variabilitására vonatkozó ismeretekkel bővíülhet. Természetesen a nyelvtan és a gyakorlókönyv csak haladó szinten használható sikerrel, hiszen a feladatok megoldásához stabil szövegértés, gazdag szókincs és megbízható mondattani tudás szükséges.

4.2.2. A Longman Dictionary of Contemporary English (LDOCE.⁴)

Mivel a szótár részletes elemzését egy másik dolgozat (Szabó 2008a) elvégezte, elegendő a minősítési rendszert áttekinteni. A szótár a 300 millió szövegszavas Longman Corpus Network alapján készült. A minősítési rendszer (leírása: LDOCE.⁴: i) formalizált, egyszerű, áttekinthető. Három regionális változatot jelölnek: brit, amerikai és ausztrál angol. Az attitűdöt/helyzetet is három minősítéssel jelölik: *formal*, *informal*, *humorous*. A stiláris értéket a következő minősítések jelzik:

- szaknyelvi minősítések: *law* 'jogi', *medical* 'orvosi' (= orvosok használják, de köznyelvi ekvivalense is van, tehát nem a *technical* 'szaknyelvi' kategóriába tartozik);

¹⁷ „A SGSWE. nem előíró, inkább leíró nyelvtan. A nyelvhasználat jelenlegi mintázatainak leírására és ezen mintázatok kialakulásának lehetséges okaira összpontosítunk. Kitérünk azonban időről időre néhány vitatott nyelvhasználati kérdésre is. Bár ezek a kommunikáció szempontjából nem annyira fontos kérdések, gyakran jelentős szerepet játszanak az emberek »jó nyelvtan«-nal kapcsolatos ítéleteinek alakítására. Ezek az ítéletek pedig befolyással lehetnek a nyelvhasználat jelenlegi mintázataira.”

- szövegtípust jelölnek: *biblical* 'biblikus', *literary* 'irodalmi', *technical* 'szaknyelvi', *written* 'írott';
- pragmatikai információ: *not polite* 'udvariatlan', *taboo* 'tabu', *trademark* 'védjegy';
- nyelvtörténeti információ: *old-fashioned*, *old use* ('régimódi'; 'régi használat' = nemcsak ódivatú, de ki is veszett).

A minősítési rendszer talán kicsit túlságosan szűkös, különösen a szaknyelvekkel kapcsolatban nyugtalanító, hogy nem derül ki, miért éppen a megnevezett szakterületeknek van külön címkéjük, illetve hogy a *medical* (= „a word or phrase that is more likely to be used by doctors than by ordinary people, and that often has a more common equivalent”¹⁸) mennyiben más szakkifejezésre vonatkozik, mint a *technical* (= „a word used by doctors, scientists and other specialists”¹⁹).

A szócikkekben a minősítésen kívül gyakran szövegesen is megerősítik az olvasó számára a pragmatikai információkat, különösen a tabuszavak esetében, pl. a *pig*¹ harmadik jelentésében ('rendőr'): „*taboo informal* an offensive word for a police officer. Do not use this word”²⁰, vagy a *whore* esetében, első jelentésben ('cafka, ringyó'): „*informal taboo*. an offensive word for a woman who has many sexual partners. Do not use this word”²¹, de második jelentésben ('prosti') már „megengedi” használatát, csak használati körét adja meg: „*informal*. a female prostitute”²² (LDOCE.⁴: 1237, 1885).

A szótár gyakran alkalmaz szóválasztást segítő ábrákat. Ezek regiszterjellemzések segítségével (pl. *In spoken British English* 'a beszélt brit angol-

¹⁸ 'Szó vagy mondat, amit jóval gyakrabban használnak orvosok, mint hétköznapi emberek, és gyakran van közkeletű megfelelője is.'

¹⁹ 'Orvosok, tudósok és egyéb szakemberek által használt szó.'

²⁰ 'Tabu, informális. Rendőrre alkalmazott durva szó. Ne használja ezt a szót!'

²¹ 'Informális, tabu. Sok szexuális partnerrel rendelkező nőre vonatkozó durva szó. Ne használja ezt a szót!'

²² 'Informális. Női prostituált.'

ban'; *It is fairly formal* 'meglehetősen formális' stb.) írja le, milyen milyen mintázatokban szerepel egy-egy kifejezés. Kettős felkiáltójel hívja fel az olvasó figyelmét arra, hogy egyes szavakat, szókapcsolatokat ne használjon. Pl. a *call* szócikkében: „!! There is no verb *phone call*. *I need to call (NOT to phone call) Monica*”²³ (LDOCE.⁴: 210). A „tiltás” (valójában nem tiltás, hanem a szerkezet nemlétének deklarálása) oka, hogy a leírt mintázat a korpuszban nem fordul elő. A megjelenítés indokoltságát az adja, hogy számos nyelvtanuló produkálja ezeket az agrammatikus szerkezeteket. **A nyelvhasználatban élő konstitutív és restriktív szabályok jelölése, megfogalmazása így élesen elkülönül.**

5. A bemutatott megoldások adaptálásának lehetőségei

5.1. A korpusznyelvészet segítségül hívása

A korpusznyelvészet rohamos fejlődése nyomán létrejövő egyre jobb minőségű szövegtárak nemcsak a szótárkészítés alapanyagai lehetnek, hanem adataik közzétételével az olvasók gondolkodásában jelen lévő nyelvi babonákat is segíthetnek eloszlatni. Gyümölcsöző lehet az olvasót megfelelően rendezett adatokkal szembesíteni, rövid megjegyzésekkel támogatni, tehát – egy-egy nyelvi elem direkt kerülésére vagy alkalmazására felhívó utasítások helyett – hagyni, hogy maga tájékozódjék, és alakítsa ki álláspontját arról, hogy milyen szituáció(k)ban alkalmazzon egyes szavakat, kifejezéseket. A gyors és megbízható tájékoztatás érdekében – a RobertCLE.-ben, a SGSWE.-ben és a LDOCE.⁴-ben látott megoldások alapján – kevés elemből álló minősítési rendszer alkalmazása célszerű. Elsősorban a regiszterre kell utalni.

Egyértelmű, hogy korszerű nyelvi tanácsadó szótár csak konkrét adatok elemzése alapján készülhet. A magyar nyelvvel kapcsolatban két nagy

²³ 'Nem létezik *phone call* ige. *I need to call* (NEM a *phone call* igével) *Monica* 'fel kell hívnom Monicát'.'

korpusz módszeres elemzése vezethet a legmegnyugtatóbb eredményre. Ezek felhasználási lehetőségeiről érdemes néhány szót ejteni.

A *Magyar nemzeti szövegtár* (= MNSz.) szövegkategorái – **személyes, szépirodalmi, tudományos, sajtó, hivatalos** – kellően általánosak ahhoz, hogy elegendő szöveg álljon rendelkezésre az összehasonlításhoz. Mivel e kategóriák jellegzetes használati színtereket is felidéznek, célszerű, hogy egy tervezett magyar nyelvű nyelvhelyességi tanácsadó szótár minősítési rendszere a MNSz. szövegkategoráit vegye át. Megjegyzendő, hogy a MNSz. „személyes” kategóriája spontán informális írásbeli szövegekre (internetes fórum anyagára) épül, és beszélt nyelvi korpusz hiányát hivatott pótolni – de sajnos egy reprezentatív beszélt nyelvi adatbázis nagyon hiányzik. A MNSz. kiugróan sok sajtónyelvi szöveget tartalmaz, és elsősorban magyarországi adatokat tesz elemezhetővé. Ez a tény a regiszterek közötti megoszlás vizsgálatát nem nehezíti meg (pl. a SGSWE. alapjául felhasznált korpuszban is hasonló aránytalanság tapasztalható; SGSWE.: 4), egyes kifejezések regionális elterjedtségének elemzését azonban már igen (részletes, frissülő adatok a MNSz. honlapján olvashatók: <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>).

A *Magyar történeti szövegtár* (= MTSz.) elsősorban arra alkalmas, hogy egyes kifejezések használatának diakrón változására irányítsa a figyelmet. 1772 és 1997 közötti szövegeket tartalmaz, mindenféle írott műfajból. Ennek a korpusznak az anyaga elsősorban az időbeliségre utaló minősítési rendszer kialakítására használható; például ha egy szónak vagy szójelentésnek nincsen 19. század végi vagy 20. századi írott adata, azt régiesnek lehet minősíteni.

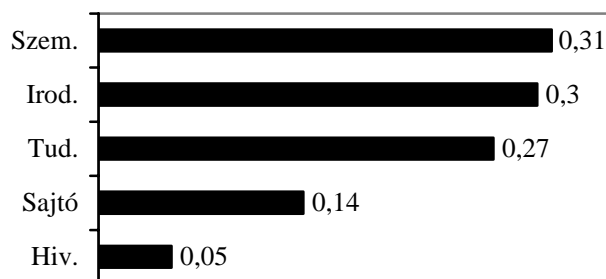
5.2. Példa: szócikkterv a *de viszont*-ról

Jelen dolgozat egy gyakran kárhoztatott kötőszóhalmaz, a *de viszont* használatára vonatkozóan ismerteti egy olyan próbaszócikk szerkezetét,

amely a fent említett korpuszok elemzésére épül. (A *de viszont* megítélésére és egyes technikai kérdésekre l. Szabó 2007c; 2008b).

A szócikkírás során a MNSz. és a MTSz. párhuzamos használata lehet a legcélravezetőbb. E szövegtárakból érdemes venni az alapvető adatokat, hogy az egyes szócikkek jól összehasonlítható anyagot tartalmazzanak. Bár a két korpusz mérete eltérő (a MNSz. kb. 187, a MTSz. kb. 27 millió szöveg-szavas), reprezentativitásuk miatt jól összevethetők a gyakorlati munkában. Természetesen kiegészítő szövegtárak és keresőmotorok használata is szükséges. A szócikkíráshoz felhasználható nyers adatok a következők.

1. ábra: A *de viszont* a MNSz.-ban (gyakoriság db/millió szóban)

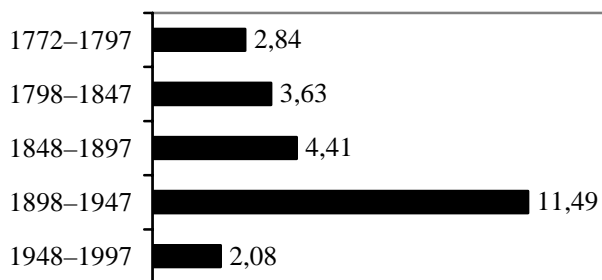

Az 1. ábra a MNSz. alapján készült és azt szemlélteti, hogy a hivatalos nyelvben gyakorlatilag egyáltalán nem, a sajtóban alig, a személyes, a szép-irodalmi és a tudományos írott nyelvben azonban közel egyforma (csekély) arányban szerepel a *de viszont*. A számadatok az előfordulás gyakoriságát mutatják, db/millió szóban, a MNSz.-ban található minden régióban (Magyarország, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia). Az alacsony gyakoriság oka az lehet, hogy a *de viszont* inkább előszóban használatos.

A *de viszont* gyakorisága folyamatosan nőtt, majd – feltehetően nyelvművelői hatásra (vö. Szabó 2008b) – erősen megcsappant a nyelvtörténet során. Egyértelműen jelzi ezt a tendenciát az alábbi diagram (l. 2. ábra), amely a MTSz. elemzése alapján készült, és azt mutatja be, hogy a kor-

puszból metszett ötvenéves időszakokban hogyan változik a *de viszont* gyakorisága (adatok db/millió szóban).

**2. ábra: A *de viszont* gyakoriságának változása 50 évenkénti bontásban
(a MTSz. adatai, gyakoriság db/millió szóban)**

A korpuszelemzés adja az ötletet: a funkcionális-szituatív megoszlás jelölésére – a gyakran túlságosan leegyszerűsítő szótári minősítések elkerülése érdekében – az egyes használati szintek egymáshoz viszonyítása lehet a legalkalmasabb. Az alábbi próbaszócikk megoldása a MNSz. gyakorisági adataiból készült ábra adatait jeleníti meg, mégpedig úgy, hogy a közel azonos gyakoriságot mutató szintek rövidítése közé egyenlőségjelet tesz, és csak a nagyon különbözőek közé tesz egyéb relációs jelet. A sort úgy célszerű felállítani, hogy balról jobbra olvasva a legjellemzőbbtől a legkevésbé jellemző használati szintéig jusson el az olvasó. Így az alábbi próbaszócikkből kiderül, hogy a *de viszont* leginkább személyes közlésekben, legkevésbé hivatalos szövegekben használatos; régies változata a *de viszontag*. Az egyes jelentéseket az olvasó tájékozódását segítő, bő szövegkörnyezetes példaanyag követi. A MTSz.-ből származó adatoknál a regiszter és a szöveg datálása, a MNSz.-ből származóknál csak a regiszter jelölése olvasható. A szócikk élén a két korpuszból vett gyakorisági adatok és a MTSz.-beli első előfordulás évszáma árnyalják a képet. Néhány történeti megjegyzés is helyet kap.

de viszont (köttöszóhalmaz; mondategység v. mondategész élén); **de viszontag** (rég)

Gyak.: MTSz. 5,39 (1779); MNSz. 1,08 (SZEM = IROD = TUD > SAJTÓ > HIV)

Tört.: a *viszont* módhatározószóból vált kötőszóvá: a 2. jelentést feltehetően ez magyarázza. A *de viszont* írásbeli gyakorisága meredeken emelkedett a 20. század első felében, majd jelentősen visszaesett a második világháború után.

1. <ellentmondás v. megszorító ellentét kif-ére>: Az ó bornak új borrali töltése után keletkező ecetességet [...] távoztatni kell. *De viszont* láttam egy 1802-ki hordó jó aszúbort 1817-ben is ép állapotban (TUD, 1856) | Sietnem kellett volna, *de viszont* Ipszilon urat nem sérthetem meg azzal, hogy Iksz úrral, akit hozzám protegál [= protezsál], ne legyek előzékeny (IROD, 1923) | Az az elem, amely az ismert információt hordozza, a témához tartozónak tekintendő ugyan, *de viszont* a téma [...] nem feltétlenül és nem mindig valamely ismert mozzanat kifejezője (TUD, 1985) | [versenyzők,] akiknek nem volt látványos a vezetési stílusa, *de viszont* gyorsak voltak (SZEM) | A növénytermesztés bizonyos fokig emelkedett [...], *de viszont* az állattenyésztés csökkent (HIV).

2. <kölcsönösség kif-ére>: én legkisebbet sem tudok attól tartani, nehogy uram bátyám eltökélésemet rosszalja vagy rossz néven vegye. Sőt inkább azt remélem, hogy hozzám mutatott barátságából legkisebb részecskét sem vesztek el miatta. *De viszontag* én is változhatatlan tisztelettel és atyafiságos szeretettel vagyok kedves uram bátyámnak igaz szívű rokona (IROD, 1811 k.) | A katona érdemet arat, *de viszont* arattatik (IROD, 1825) | hozomány nélkül nincs házasság. [...] *De viszont*, házasság nélkül nincs uri jog! (IROD, 1877) | a magyar miniszter egyetértése csak járulékos, szerepe csak passiv a végrehajtás körül. *De viszont* a végrehajtási utasítás is csak annyiban kötelezi a közös minisztert, a mennyiben a másik állam törvényhozásának hasonló utasítása fenforog [!] (TUD, 1898).

3. (rég) <egyidejűség, párhuzamosság kif-ére>: Keskeny ölében Két piperes bábót katzagás közt visz vala: egyik Frantzia rántzra szabott kötösben bajszos ajakkal Szittyai ábrázat; *de viszont* a' másikba zsíros, Rántztalan és rongyolt katzagánybann egy nagy Olasznak Fel-porozott, fűrtöltt, mosdott és drága kenettől Illatozó feje volt (IROD, 1791) | próbállya ki-vetni Mellyéből az hatalmas erőt: *de viszontag* az Isten Még annál inkább (IROD, 1813).

6. Összegzés és kitekintés

Egy új, korpusz alapú regiszterelemző szótár megírását a korszerű korpusz-nyelvészet eszköztára sokban támogatja, a munka elkezdéséig azonban még számos kérdés végiggondolására és megoldására van szükség. Ízelítőül: (1) Régi szövegek elemzésekor a szócikkíró diakrón kompetenciájának hiányosságai nyelvtörténész bevonását, illetve a szócikkírók hathatós nyelvtörténeti kiképzését igénylik. (2) Megoldandó a nyelvi elemek funkcióváltásának és időben változó gyakoriságának célszerű jelölése is: nem megfelelő a túl hosszú magyarázat, ugyanakkor gyakran nem elégséges a tudnivalók túlzott tömörítése sem. (3) Kidolgozandó a szinonimikus utalók legcélszerűbb rendszere. (4) Bár a *de viszont* keresése technikailag egyszerű, számos esetben nehézséget okoznak a korpuszok lemmatizálásában mutatkozó hiányosságok. (5) A végleges szerkezet kidolgozásához számos próbaszócikk készítenődő, és ezek a majdani felhasználókkal – diákok, tanárok, hivatásos kommunikátorok – tesztelendők. Csak így alakítható ki valóban **felhasználói szemléletű**, tehát az olvasók valós igényeit kielégítő, nyelvhasználati és szótárolvasói szokásait egyaránt kielégítő mű.

Források

A dolgozatban elemzett művek listáját lásd a 3. pontban!

Irodalom

- Allport, Gordon W. 1954/1999. *Az előítélet*. Budapest: Osiris.
- Biber, Douglas, Susan Conrad, Geoffrey Leech 2002. *Longman Student Grammar of Spoken and Written English. Workbook*. Harlow: Pearson Education.
- Domonkosi Ágnes 2007. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészet szemléletében. In: Domonkosi Á. – Lanstyák István – Posgay I. (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Budapest: Tinta. 141–153.
- Eőry Vilma 2007. A nyelvművelés segédeszközei: szótárak, nyelvtanok, nyelvészeti szakirodalom. In: Domonkosi Á. – Lanstyák I. – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Budapest: Tinta. 87–94.
- Fabó Kinga 1984. A nyelvhelyességi szabályok jellege. In: Fülei-Szántó Endre (szerk.): *Norma – átlag – eltérés*. Pécs: Pécsi Akadémiai Bizottság. 23–32.
- Gumperz, J. J. – J. Cook-Gumperz 1982. Introduction: language and the communication of social identity. In: J. J. Gumperz (ed.): *Language and Social Identity*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–21.
- Ittész Nóra 2007. A minősítés kérdése a szótárban. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay I. (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Budapest: Tinta. 95–103.
- Kiss Jenő 2006. Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai. 517–548.
- Kontra Miklós 2003. Felcserélő anyanyelvi nevelés vagy hozzáadó? *Magyar Nyelvjárások* XLI. 355–358.
- Mérei Ferenc 1988². *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- MNSz. = *Magyar nemzeti szövegtár*. [URL: <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>]
- MTSz. = *Magyar történeti szövegtár*. [URL: <http://www.nytud.hu/hhc/>]
- NyKk. = *Nyelvművelő kézikönyv*. Szerk. Grétsy L. – Kovalovszky M. Budapest: Akadémiai. 1980–1985.
- Somlai Péter 1997. *Szocializáció*. Budapest: Corvina.
- Szabó Tamás Péter 2007a. A beszélő metanyelvi tudásának megismerése az anyanyelvi nevelés és a nyelvművelő tevékenység tervezésében. In:

- Sinkovics B. (szerk.): *LingDok 6. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged: SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. 167–188.
- Szabó Tamás Péter 2007b. Fiatalok a nyelv fejlődéséről és fejlesztéséről. *Magyar Nyelv* 461–470.
- Szabó Tamás Péter 2007c. Problémák és lehetőségek a normatudatosság vizsgálatában. In: Váradi T. (szerk.), *AlkNyelvDok 1. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 171–181.
[URL: www.nytud.hu/alknyelvdok/proceedings07]
- Szabó Tamás Péter 2008a. Szabályok értelmezése és bemutatása normatív nyelvhasználatot leíró kiadványokban. In: Sinkovics B. (szerk.): *LingDok 7. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged: SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- Szabó Tamás Péter 2008b. Diakrónia a nyelvhelyességi szabályok közvetítésében. In: Forgács Tamás – Büky László (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szeged: SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991. A jó és a rossz. A minősítések rendszere a Nyelv-művelő kézikönyvben. *Magyar Nyelv* 414–421.

Summary

Consumer demand and dictionaries in their service

The present paper compares recent trends in writing monolingual dictionaries in order to serve the demands of mother tongue education and language cultivation. Its main goal is to outline a conception of a tool which is effective in fostering the communicative flexibility of native and non-native speakers of Hungarian. It focuses on the problem of labelling. After analyzing the labelling of French and English monolingual dictionaries it concludes that the best labelling is based on corpus analysis and contains just a few elements. The paper argues that the methods used in the analyzed works are adaptable in Hungarian lexicography. A plan of an entry illustrates the possibilities of using the most important Hungarian corpora, MNSz. (Hungarian National Corpus) and MTSz. (Hungarian Historical Corpus) in preparing the above mentioned tool.